

Z. ZINKEVIČIUS

DĖL LIETUVIŲ KALBOS TAUTOSILABINIŲ *an* TIPO JUNGINIŲ PIRMOJO DĖMENS SIAURĖJIMO

Pralietuviškų *an* tipo junginių raida ir likimas šių dienų tarmėse yra vienas iš labiausiai komplikuočių lietuvių kalbos istorinės fonetikos ir dialektologijos klausimų. Išskirtini šie trys svarbiausieji tos raidos procesai: 1) nagrinėjamųjų junginių tam tikrais atvejais virtimas nosiniais balsiais, t. y. jų nazalizacija; 2) nosinių balsių *a*, *e* ir likusių sveikų *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimas; 3) nosinių balsių denazalizacija.

Šie trys procesai tam tikru mastu susipynę. Daug kas čia tebėra neaišku, neiširta. Šiuo straipsniu norima pateikti keletą pastabų tik antrojo proceso, t. y. siaurėjimo, istorijai.

Kaip žinoma, *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo priežastis yra abiejų dėmenų artikuliacinė asimiliacija. Žemutinio pakilimo balsiai *a*, *e* prieš tautosilabinius nosinius priebalsius *n*, *m* ilgainiui pakeičiami ankštesniais, t. y. siauresniais. Atitinkamų nosinių balsių siaurėjimas juo labiau suprantamas, nes čia žemas pakilimas ir nosinumas būdingi tam pačiam monoftongui. Juo stipresnė papildoma nosinė balsio artikuliacija, juo labiau jis linkęs siaurėti. Vėliau, paliestas denazalizacijos, balsis nebesiaurėja. Matyt, ir *an* tipo mišriųjų dvibalsių pirmasis dėmuo, prieš pradėdamas siaurėti, taip pat buvo daugiau ar mažiau nazalizuotas.

Lietuvių kalbos tarmių duomenys akivaizdžiai rodo, kad nosiniai balsiai labiau linkę siaurėti ir greičiau susiaurėja, negu sveikų *an* tipo junginių pirmasis dėmuo. Tai matyti kad ir iš šių pavyzdžių: pietų aukštaičiai taria *žu's'ls* 'žąsis', *t'ĩ'sc* 'tęsti' su susiaurėjusiu buvusiu nosiniu balsiu šalia *rankà* 'ranka', *penki* 'penki' su sveikais mišriaisiais dvibalsiais. Dar plg. panevėžiškių *kó's'an's'* 'kąsnis' šalia *pán't's'* 'pantis', šiaurės klaipėdiškių *kô'ste* 'kasti' šalia *rā'nk^a* 'ranka'.

Išskirtini du siaurinimo arealai šių dienų lietuvių kalbos tarmėse: Rytų Lietuvoje ir Žemaičių krašte. Pirmasis gali būti tam tikru mastu susijęs su analogišku siaurėjimu rytų slavų kalbose, antrojo atsiradimas galėtų būti sietinas su kuršių kalbos substratu.

Istoriškai senesnis yra rytietiškas siaurinimas. Lietuviški vardai, patekę į senesnius kitomis kalbomis parašytus dokumentus, rodo, kad jau XIII amžiuje *an* tipo junginių pirmasis dėmuo siaurėdamas buvo pasiekęs *u* resp. *i* laipsnį, t. y. jau tada vietomis buvę tariama *un*, *in* (iš *an*, *en*).

Ypač reikšmingi šiuo atveju Ipatijaus (Volinijos) metraščio 1219 m. (? 1215 m.) rusiškai parašyti lietuvių kunigaikščių vardai *Довѣспрункѣ*, *Вишимутѣ* ir *Кумениѣ*. Reikia sutikti su A. Salio pareikšta nuomone¹, kad *Довѣспрункѣ* skaitytinas rytietiška *Daūsprungas*, kuriam dabartinėje bendrinėje kalboje atlieptų *Daūsprangas— sudėtinis žodis iš *daug* ir *sprangas*; dėl antrojo dėmens plg. *sprangūs*, *sprangyti*, *sprįngti*, pavardę *Sprangauskas*, kaimo vardą *Springiai* (sen. Gumbinės apskr.). *Вишимутѣ* ir *Кумениѣ*, kaip rodo to paties metraščio dvejopas rašymas *Миндовгѣ* ir *Миндогѣ*, *Довмонѣ* ir *Домонѣ*, taip pat 1350 m. šaltinio *Кустюмиѣ* (vietoj *Кунстюмиѣ*) ‘Kęstutis’, skaitytini rytietiška *Višimuntas* (*Viešimuntas?*) ir *Kintėnis*, bendrine kalba būtų *Višimantas* (*Viešimantas?*) ir *Kentėnis*, plg. dabartines pavardes su *-mantas*, pvz., *Vismantas*, ir vietovių pavadinimus *Kentaī*, *Kentaūčiai* ir kt.²

Tuo būdu jau XIII a. pradžioje *an* tipo junginių pirmasis dėmuo Rytų Lietuvoje vietomis buvo pasiekęs dabartinį *u* resp. *i* laipsnį.

Virtimo epochoje lietuviai jau turėjo iš slavų gavę *Antāno* ir *Añdriaus* vardus, kurių *an*, kartu su lietuviškųjų žodžių, rytų aukštaičių tarmėje išvirto *un*, plg. dabartines šių vardų rytietiškas formas *Untānas* ir *Uñdrius*. Šie krikščioniški vardai į lietuvių kalbą negalėjo patekti anksčiau, kaip X a. pabaigoje, nes tik tada buvo įvesta krikščionybė kaimynų slavų kraštuose: Lenkijoje 966 m., rusų žemėse 988 m. Greičiausia jie pateko kartu su *Póvilu* vardu, kurį dėl balsio *i* vietoj rytinių slavų *o* buvimo ir kai kurių kitų duomenų K. Būga laiko gautu XI amžiuje³. Taigi, rytuose siaurėjimo procesas turėjo įvykti XI – XII amžiais. Greičiausia jo pradžia nukel-tina į XI amžių, nes pasiekti *u* fazę reikėjo ilgesnio laiko, o XIII a. pradžioje, kaip matėme, jau būta *u*.

Kadangi nosiniai balsiai, kaip jau buvo nurodyta, labiau linkę siaurėti, negu *an* tipo junginių pirmasis dėmuo, tai jie bus greičiausia susiaurėję dar anksčiau. Tačiau dėl ankstyvesnių dokumentų su lietuviškais vardais nebuvimo to teiginio patikrinti, bent šiuo tarpu, negalima.

Iš to, kas pasakyta, aiškėja, kad tradicine tapusi nuomonė, jog tiek nosiniai balsiai, tiek ir *an* tipo mišriųjų dvibalsių pirmasis dėmuo yra susiaurėję tik XIV a. vidu-

¹ A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės, — Lietuvių enciklopedija XV 581—582.

² Ten pat.

³ K. Būga, RR III 769.

ryje⁴ ar prieš XIII a. vidurį⁵, gerokai koreguotina, ir šie procesai laikytini vienu iš seniausių mūsų tarminės fonetikos reiškinių, bent ne mažiau, kaip trimis šimtais metų senesniais už junginių *t, d + jotas* virtimą afrikatomis.

Siaurėjimo epochoje priebalsiai *t, d* prieš *e* tipo balsius dar tebebuvo nesuminkštėję, tačiau prieš *i* tipo vokalizmą šie priebalsiai jau buvo minkšti. Tai rodo tokie pavyzdžiai, kaip rytų aukštaičių vilniškių *t'impc'* 'tempti', visų dzūkuojančių aukštaičių *t'is'c'* 'tęsti' su sveiku *t* prieš antrinės kilmės *i* ir⁶ virtusiu [afrikata prieš senovinį *i*].

Kalbų istorija ir fonetika rodo, kad priebalsių *t, d* stiprios palatalizacijos pasekmė yra jų asibiliacija, virtimas afrikatomis. Tačiau tasai procesas vyko gerokai vėliau. Nelietuvių kalbomis parašytų dokumentų lietuviškieji vardai liudija, kad asibiliacija prasidėjo, praėjus dar bent 400 metų: pirmosios dzūkavimo žymės senuosiuose dokumentuose fiksuojamos tik nuo XV a. antrosios pusės. Tik nuo tada atsiranda tokie parašymai, kaip *Radziški, Dzitva* vietoj *Rādiškės, Dityvā*⁶. Tačiau ir tada, matyt, asibiliacija dar nebuvo ryški, nes dokumentuose virtimas atspindimas ne visai nuosekliai. Ankstyvesniuose, XIV a. dokumentuose, tokio virtimo dar visiškai nėra.

Taigi, kalbinėje literatūroje plačiai paplitęs teigimas, kad dzūkavimas esąs senesnis už nosinių *a, ę* bei *an* tipo mišriųjų dvibalsių susiaurėjimą⁷, yra neteisingas. Senesnis ne pats dzūkavimas (asibiliacija), bet dzūkavimo prielaida – priebalsių *t, d* palatalizacija prieš *i* tipo balsius.

Daug neaiškumų kelia nosinių balsių ir *an* tipo dvibalsių siaurėjimo procesas rytų aukštaičių panevėžiškių tarmės plote, kur šių garsų refleksai labai įvairūs, turimas ne tik *u, i*, bet ir *o, e* laipsnis. A. Salys yra iškėlęs hipotezę apie laipsnišką siaurinimo bangos nusilpimą, einant vakarų link, ir tormozuojantį akūtinės priegaidės vaidmenį. Ši hipotezė gražiai paaiškina tik A. Saiui anuomet žinotus „pantininkišką“ ir „pontininkišką“ virtimus. Iš tikrųjų šioje tarmėje esama daug įvairesnių virtimų⁸, kurių ši hipotezė pati viena paaiškinti nepajėgia, plg. Pāsvalio šnektos

⁴ Žr. A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai, – APh IV (1933) 29; K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, – LKK III (1960) 44.

⁵ Žr. Vl. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai, – Kalbotyra III (1961) 120; t. p. aut. Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais, – Vilniaus Valst. Pedagoginio in-to mokslo darbai, XI (1960) 34; t. p. aut. Žemaičių tarmės vokalizmo susiformavimas, – Kalbotyra VI (1963) 58.

⁶ A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės, 586.

⁷ Žr. A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai, 31; Vl. Grinaveckis, Dzūkavimas ir jo kilmė, – Vilniaus Valst. Pedagoginio in-to mokslo darbai, VIII (1959) 92; t. p. aut. Žemaičių tarmių žodžio galo dėsnių susiformavimas, – Kalbotyra IX (1963) 86; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 139; A. Vidugiris, Svarbesnieji pietinės Lietuvos panemunių tarmių bruožai, – Panemunės dzūkai, Vilnius, 1970, 44.

⁸ Žr. Z. Zinkevičius, min. veik., 99–101.

pú.n't's 'pantis' šalia galininko *roñ·kø* 'ranką' su labiau susiaurėjusiu ne cirkumfleksiniu, kaip turėtume laukti, bet akūtinu mišriuotu dvibalsiu.

Naujausi panevėžiškių tarmės tyrinėjimai rodo, kad visose šios tarmės šnektose cirkumfleksinių *an* tipo mišriųjų dvibalsių pirmojo dėmens refleksai yra sutapę su atitinkamais *un* tipo junginių refleksais. Iki šiol nepastebėta nė vienos tokios šnektos, kurioje abiejų mišriųjų dvibalsių eilių tos pačios fonetinės padėties cirkumfleksinių refleksai kuo nors skirtusi. Šis faktas verčia daryti išvadą, kad visame panevėžiškių plote cirkumfleksiniai *an* tipo junginiai, priešingai negu akūtiniai, rodantieji aiškų siaurėjimo bangos silpimą vakarų link, anksčiau buvo pasiekę pirmojo dėmens *u, i* laipsnį, t. y. sutapę su atitinkamais *un* tipo dvigarsiais. Vėliau cirkumfleksinių *un* tipo junginių pirmajam dėmeniui didžiojoje ploto dalyje platėjant ar kitaip kintant, atitinkamai pakito ir naujasis *un*, kilęs iš *an*. Šis kitimas palietė ir nekirčiuotą poziciją. Tačiau akūtinės prigimties šaknyse virtimą daug kur sulaikė kirčiuotos padėties analogija, t. y. pagal *pántis* buvo ir toliau tariama *pantē-lis* su senoviniu *an*.

Tuo būdu šalia trejopų akūtinio *an* refleksų (*an, on, un*) panevėžiškių tarmės plote atsirado dvejopi cirkumfleksinio *an* refleksai: *on* ir *un* (pastarasis plote, kur *u* platėjimo nėra). Tai ir sudarė dabartinę atliepimų įvairovę, kurią dar gerokai padidino akūtinių *en, em*, priešingai negu *an, am*, pirmojo dėmens didžiojoje ploto dalyje nesiaurėjimas ir nosinių balsių kitimas, nežiūrint priegaidės.

Panevėžiškių plote tiek nosinių balsių, tiek ir *an* tipo junginių siaurėjimas yra daug vėlyvesnis, negu likusioje rytų Lietuvos dalyje. Tai įtikinamai rodo ploto pietvakarių pakraštys apie Krėkenavą, kur šalia *ruñ.kv* 'ranka' tariama *žã·s'is* 'žąsis'. Vadinasi, čia *an* tipo cirkumfleksiniai junginiai siaurėjo jau esant denazalizuotam nosiniam balsiui. Priešingu atveju nosinis balsis nebūtų išlikęs platus šalia susiaurėjusio mišriojo dvibalsio.

Kada Krekenavos šnekte įvyko nosinių balsių denazalizacija, tikrų duomenų neturime, tačiau, matyt, ne anksčiau kaip XVI a., nes netolimose Kėdainių apylinkėse, kaip rodo M. Daukšos ir M. Petkevičiaus raštai, to amžiaus pabaigoje nosinis balsių rezonansas daugeliu atvejų dar tebebuvo visai aiškus. Taigi, *an* tipo junginių pirmojo dėmens susiaurėjimą, bent pačiuose vakariniuose panevėžiškių tarmės pakraščiuose, reikia nukelti į XVII amžių ar net XVIII a. pradžią, tuo pačiu, žinoma, iš esmės patvirtinant A. Salio hipotezę apie siaurinimo bangos slinkimą vakarų link ir laipsnišką jos nusilpimą.

Dar pora pastabų apie žemaitiškąjį siaurinimo arealą. Jis labai skiriasi nuo rytietiškojo. Pirmiausia, čia visur pasiektas tik *o, e* laipsnis. Kuršėnų šnektos *ruñkà*

'ranka' išimties nesudaro, nes čia *u*, kaip teisingai išaiškino J. Kazlauskas⁹, greičiausiai yra iš senesnio *o*, pakitęs dėl šio krašto aukštaitėjimo proceso.

Žemaitiškasis siaurėjimas yra vėlyvesnis už rytietiškaį. Žemaičiai negalėjo *an* tipo junginių pirmojo dėmens susiaurinti anksčiau, negu XIV amžiuje, nes to siaurinimo visiškai nėra Klaipėdos krašte, nuo XIV a. priklausiusio vokiečių Ordinui. Vėlyvesnį susiaurinimą rodo ir didesnis skolinių su *an > on* skaičius, taip pat virtimo buvimas Švėkšnos – Gařdamo šnektos datyvų galūnėse.

Siaurėjimas vyko laipsniškai ir ne tuo pačiu laiku atskirose šnektose. Antai, Mažvydo katekizmo šnektose, kaip rodo Chr. Stango tyrinėjimas¹⁰, *an*, *am* XVI a. viduryje greičiausia dar tebebuvo išlaikyti sveiki, tačiau *en*, *em* tada jau buvo susiaurėję.

Nosiniai balsiai žemaičių tarmėje galėjo susiaurėti ir prieš XIV a., nes tasai procesas yra palietęs ir dalį Klaipėdos krašto. Vis dėlto labai senas ir jis būti negali, nes vyko jau sutrumpėjus ilgiesiems balsiams nekirčiuotose galūnėse, plg. žemaičių a. sg. *vėlka* 'vilką' su *-a* be jokio siaurėjimo reflekso.

К ВОПРОСУ О СУЖЕНИИ ПЕРВОГО КОМПОНЕНТА ЛИТОВСКИХ ТАВТОСИЛЛАБИЧЕСКИХ ЗВУКОСОЧЕТАНИЙ ТИПА *an*

Резюме

Данные современных литовских диалектов указывают на то, что носовые гласные *a*, *e* более склонны к сужению и быстрее переходят в *u*, *i*, чем соответствующим образом изменяются тавтосиллабические сочетания *an*, *en* или *am*, *em*.

На территории распространения литовского языка имеются два ареала сужения указанных звуков: в восточной Литве (соответствует аналогичному явлению восточнославянских языков) и в жемайтском наречии (возможный куршский субстрат).

Анализ форм названий литовских князей в Ипатьевской летописи и особенностей некоторых личных имен в современном восточнолитовском наречии позволяет нам сделать вывод, что процесс сужения первого компонента тавтосиллабических сочетаний типа *an* в восточнолитовском начался еще в XI веке. Сужение же носовых *a*, *e* в указанном наречии следует относить к еще более отдаленным временам.

В эпоху сужения указанных звуков согласные *t*, *d* перед гласными типа *i* уже были смягченными, а перед гласными типа *e* еще сохраняли твердость.

⁹ J. Kazlauskas, Dėl baltų *ei ir *ō raidos lietuvių žemaičių tarmėse, — Baltistica V (1969) 32–33.

¹⁰ Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929, 59–62.

На западной окраине восточнолитовского наречия (Паневежский диалект) процесс сужения происходил в более позднее время, не раньше XVI века, причем современные циркумфлексивные сочетания типа *on* в указанном диалекте развились из более древних соответствий типа *in*.

В жемайтском наречии процесс сужения начался позже, чем в восточнолитовском, во всяком случае после XIV века.